

Γιατί οι φιλόσοφοι μισούν την αγάπη;

Αν νιώθετε ερωτική αγάπη και θέλετε να γιορτάσετε το πάθος σας, διαβάστε ποιήσι. Αν η φλόγα σας έχει καταλαγιάσει και θέλετε να καταλάβετε πώς εξελίσσεται η σχέση σας, διαβάστε ψυχολογία. Αν όμως έχετε μόλις χωρίσει από μια σχέση και θα θέλατε να πιστεύετε ότι είστε καλύτερα χωρίς αγάπη, διαβάστε φιλοσοφία. Υπάρχουν βέβαια πάμπολλα έργα που εξυμνούν τις αρετές της αγάπης, αλλά αν κοιτάξετε πιο προσεκτικά θα ανακαλύψετε μια βαθιά αιμφιθυμία. Αγάπη για τον Θεό, αγάπη για τον πλησίον, αγάπη για την αλήθεια, αγάπη για την ομορφιά – όλες αυτές οι αγάπες εκθειάζονται θερμά. Όμως η παθιασμένη, ερωτική αγάπη για ένα πρόσωπο; Προς Θεού, όχι!

Στην περίπτωση της αγάπης Ανατολής, το πρόβλημα με τον έρωτα είναι προφανές. Ο έρωτας είναι προσκόλλησι. Οι προσκολλήσεις, ειδικά οι αισθησιακές και σεξουαλικές, πρέπει να εξάλειφθούν προκειμένου να μπορεί να υπάρξει πνευματική πρόοδος. Ο Βούδας είπε: «Όσο ο άντρας δεν ελέγχει τη λήγνα επιθυμία του για τις γυναίκες, όσο μικρή κι αν είναι, ο νους του δεν είναι ελεύθερος, αλλά δέσιμος σαν το μισοχαράκι στην αελάδα». ⁴³ *Οι νόμοι του Μάνου*, μια αρχαία ινδουιστική πραγματεία που αναλύει πώς πρέπει να ζουν οι νεαροί Βραχμάνοι, αντιμετωπίζει τις γυναίκες ακόμα πιο αρνητικά: «Είναι στην ίδια τη φύση των γυναικών να διαφθείρουν τους άντρες εδώ στη γη». ⁴⁴ Ακόμα και ο Κομφούκιος, που δεν εστίαζε στην εξάλειψη των προσκολλησέων, θεωρούσε τον έρωτα και τη σεξουαλικότητα απειλές για τις υψηλότερες αρετές της υικτής ευσεβείας και της αφοσίωσης στους ανωτέρους. «Δεν έχω δει ποτέ μου κάποιον που να είναι το ίδιο αφοσιωμένος στην αρετή όσο στον σαρκικό έρωτα». ⁴⁵ (Φυσικά, ο βουδισμός και ο ινδουισμός διαφέρουν μεταξύ τους, και έχουν αλλάξει και οι δύο με την πάροδο του χρόνου και ανά περιοχές. Μερικοί σύγχρονοι ηγέτες, όπως ο Δαλάι Λάμα, αποδέχονται τον έρωτα και τη συνακόλουθη σεξουαλικότητα ως σημαντικό κομμάτι της ζωής. Το πνεύμα όμως των αρχαίων θρησκευτικών και φιλοσοφικών κειμένων είναι πολύ πιο αρνητικό.) ⁴⁶

Στη Δύση, η ιστορία είναι κάπως διαφορετική. Η αγάπη υμνείται ευρέως από τους ποιητές από την εποχή του Ομήρου και μετά. Η αγάπη αποτελεί το ένυσμα του δράματος της *Μιτάδας*, ενώ η *Οδύσσεια* τελειώνει με τη δυναμική επιστροφή του Οδυσσέα στην Πηνελόπη. Όταν όμως οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι φιλόσοφοι καταπάνονται με το θέμα του έρωτα, συνήθως τον περιφρονούν ή προσπαθούν να τον μετατρέψουν σε κάτι άλλο. Το *Συμπόσιο* του Πλάτωνα, για παράδειγμα, είναι ένας ολόκληρος διάλογος αφιερωμένος στην εξύμνηση της αγάπης. Ωστόσο, ο αναγνώστης δεν μαθαίνει την άποψη του Πλάτωνα για το θέμα παρά μόνο όταν ήταν μιλάει ο Σωκράτης· και όταν μιλάει ο Σωκράτης, απορρίπτει τελείως τα εγκώμια που είχαν μόλις πλέξει για την

αγάπη ο Αριστοφάνης και άλλοι. Ο Σωκράτης περιγράφει πώς η αγάπη προκαλεί ένα είδος «ασθένειας» στα ζώα: «Πρώτα νοσούν γιατί επιζητούν τη συνύφεση, μετά γιατί πρέπει να αναθρέψουν τα μικρά τους»⁴⁷ (Σημείωση: Το σύστημα ξυγναρώματος οδηγεί στο σύστημα παροχής φροντίδας.) Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, όταν η αγάπη των ανθρώπων μοιάζει με εκείνη των ζώων είναι ταπεινωτική. Επομένως, αφού η αγάπη ενός άντρα για μια γυναίκα στοχεύει στην τεκνοποίηση, είναι ένα ευτελές είδος αγάπης. Στη συνέχεια, ο Σωκράτης του Πλάτωνα αναλύει πώς μπορεί η αγάπη να υπερβεί τη ζωική της προέλευση στοχεύοντας σε κάτι υψηλότερο. Όταν ένας μεγαλύτερος άντρας αγαπά έναν νεότερό του, η αγάπη μπορεί να λειτουργήσει εξυψωτικά και για τους δύο, γιατί μεταξύ των συννευρέσεών τους ο μεγαλύτερος μπορεί να διδάξει στον εραστή του την αρετή και τη φιλοσοφία. Ακόμα όμως και αυτή η αγάπη πρέπει να είναι εφραλτήριο για κάτι άλλο: Όταν ένας άντρας αγαπά ένα όμορφο σώμα πρέπει να μάθει να αγαπά την ομορφιά γενικότερα, όχι την ομορφιά ενός συγκεκριμένου σώματος. Πρέπει να φτάσει στο σημείο να ανακαλύπτει την ομορφιά στην ψυχή των ανθρώπων, και μετά σε ιδέες και στη φιλοσοφία. Τελικά φτάνει στο σημείο να γνωρίζει τη μορφή της ίδιας της ομορφιάς:

Το αποτέλεσμα είναι ότι θα διακρίνει την ομορφιά της γνώσης, χωρίς να κοιτάζει πρωτίστως την ομορφιά ενός μεμονωμένου παραδείγματος – όπως θα έκανε ένας δούλος που ξεχωρίζει την ομορφιά ενός μικρού αγουριού ή ενός άντρα ή μιας μεμονωμένης ασχολίας... ο εραστής στρέφεται προς την πλατιά θάλασσα της ομορφιάς και, καθώς την ατενίζει, γεννά πλήθος μεγάλωπτρων και όμορφων διανοημάτων και θεωριών, μέσα από τη μεγάλη του αγάπη για τη σοφία...

Η ουσιά της φύσης της αγάπης ως προσκόλλησης μεταξύ δύο ανθρώπων απορρίπτεται· η αγάπη μπορεί να εξευγενιστεί μόνο όταν μετατρέπεται σε εκτίμηση της ομορφιάς εν γένει.

Οι μεταγενέστεροι στωικοί επίσης αντιτίθενται στη συγκεκριμενοποίηση της αγάπης, στο γεγονός ότι τοποθετεί την πηγή της ευτυχίας κάποιου στα χέρια ενός άλλου προσώπου, το οποίο αυτός δεν μπορεί να ελέγξει απόλυτα. Ακόμα και οι επικούρειοι, η φιλοσοφία των οποίων βασίζόταν στην επιδιώξη της ευχαρίστησης, εκτιμούν τη φιλία αλλά είναι αντίθετοι προς τον έρωτα. Στο έργο του *De rerum natura*, ο φιλόσοφος και ποιητής Λουκρήτιος παραθέτει την πληρέστερη σωζόμενη καταγραφή της φιλοσοφίας του Επίκουρου. Στο τέλος του Βιβλίου 4, που είναι ευρέως γνωστό ως «Φιλιπικός εναντίον του έρωτα», ο Λουκρήτιος συγκρίνει τον έρωτα με πληγή, καρκίνο και ασθένεια. Οι επικούρειοι ήταν ειδήμονες στην επιθυμία και την ικανοποίησή της· ο λόγος που απέρριπταν την ερωτική αγάπη είναι ότι δεν μπορεί να ικανοποιηθεί:

Όταν είναι οι δυο τους ξαπλωμένοι και γεύονται, κοιμάτι-κοιμάτι, το άνθος της ζωής, όταν η σάρκα δίνει μια πρώτη γεύση απόλαυσης, και η Αφροδίτη είναι έτοιμη να στείρει τον γυναικείο αηρό, απτάζον ο ένας τον άλλο πεννασμένα, στόμα με στόμα, το σώλιο τρέχει, βαριανασαινόν, πιέξουν με τα δόντια τους τα χείλη—μάταια, γιατί καμία ουσία δεν μπορούν να αποκομίσουν με τον ερεθισμό τους, ούτε να δεισδύσουν και να χαθούν, το ένα σώμα μέσα στο άλλο.

Γιατί αυτή μοιάζει να είναι συχνά η επιθυμία τους, ο στόχος τους, έτσι αγόρταγα που τολύνονται απ' τα δεσμά του πάθους.⁴⁹

Ο χριστιανισμός έφερε στο προσκήνιο πολλούς από τους κλασικούς αυτούς φόβους για την αγάπη. Ο Ιησούς προστάζει τους πιστούς να αγαπούν τον Θεό, χρησιμοποιώντας τα ίδια λόγια με τον Μωυσή («Με όλη σου την καρδιά και με όλη σου την ψυχή και όλη τη δύναμή σου», ΚΑΤΑ ΜΑΤΘΑΙΟΝ, 22:37, αναφερόμενος στο ΔΕΥΤΕΡΟΝΟΜΙΟ, 6:5). Η δεύτερη εντολή του Ιησού είναι να αγαπάμε τον πλησίον μας: «Αγάπα τον πλησίον σου ως εαυτόν» (ΚΑΤΑ ΜΑΤΘΑΙΟΝ, 22:39). Τι σημαίνει όμως να αγαπάμε τους άλλους όπως αγαπάμε τον εαυτό μας; Οι ψυχολογικές απουχές της αγάπης βρίσκονται στην προσκόλληση προς τους γονείς και τους ερωτικούς συντρόφους. Δεν έχουμε προσκόλληση προς τον εαυτό μας· δεν αναζητάμε ασφάλεια και ολοκλήρωση στον εαυτό μας. Αυτό που φαίνεται να εννοεί ο Ιησούς είναι ότι θα πρέπει να αποδίδουμε στους άλλους την ίδια αξία που αποδίδουμε και στον εαυτό μας· θα πρέπει να είμαστε καλοί και γενναίοδωροι ακόμα και στους ξένους ή ακόμα και στους εχθρούς μας. Αυτό το εξυπωτικό μήνυμα σχετίζεται με τις έννοιες της ανταπόδοσης και της υποκρισίας για τις οποίες μλήσαμε στα Κεφάλαια 3 και 4, αλλά δεν έχει μεγάλη σχέση με τα ψυχολογικά συστήματα που αναλύσαμε σε αυτό το κεφάλαιο. Αντ' αυτού, η χριστιανική αγάπη έχει επικεντρωθεί σε δύο κεντρικές έννοιες: το έλεος και τη θρησκευτική αγάπη. Το έλεος είναι μια μορφή έντονης αγαθής προαίρεσης και καλής πρόθεσης· η θρησκευτική αγάπη αναφέρεται σε ένα είδος ανιδιοτελούς, πνευματικής αγάπης χωρίς σεξουαλικότητα, που δεν συνδέεται με ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. (Φυσικά, ο χριστιανισμός επιδοκιμάζει την αγάπη μεταξύ άντρα και γυναίκας στο πλαίσιο του γάμου, αλλά ακόμα και αυτή η αγάπη εξιδανικεύεται ως αγάπη του Χριστού προς την εκκλησία του (ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΕΦΕΣΙΟΥΣ, 5:25). Όπως στον Πλάτωνα, έτσι και στον χριστιανισμό η αγάπη είναι απογυμνωμένη από την ουσιαστική εξειδικυσή της, την εστίαση σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Έχει λάβει τη μορφή μιας γενικής στάσης προς μια πολύ ευρύτερη, ίσως και άπειρη, κλάση αντικειμένων.

Το έλεος και η θρησκευτική αγάπη είναι όμορφες έννοιες, αλλά δεν έχουν σχέση με τα είδη της αγάπης που *χρειάζονται* οι άνθρωποι, ούτε προέρχονται από αυτά. Αν και θα μου άρεσε να ζω σε έναν κόσμο όπου όλοι θα ακτινοβολούσαν αγαθή προαίρεση προς όλους, θα προτιμούσα να ζω σε έναν κόσμο όπου υπάρχει τουλάχιστον ένα πρόσωπο που αγαπά συγκεκριμένα εμένα, και που το αγαπά κι εγώ. Ας υποθέσουμε ότι ο Χάρλοου είχε μεγαλώσει μαϊμούδακια ρέζους υπό δύο διαφορετικές συνθήκες. Κάθε μαϊμούδακι της πρώτης ομάδας είχε μεγαλώσει στο δικό του κλουβί, αλλά κάθε μέρα ο Χάρλοου του έφερνε για παρέα μια διαφορετική θηλυκή μαϊμού που του έδειχνε μεγάλη φροντίδα. Κάθε μαϊμούδακι της δεύτερης ομάδας είχε μεγαλώσει σε κλουβί μαζί με τη μητέρα του, αλλά κάθε μέρα ο Χάρλοου έβαζε στο κλουβί μια άλλη, διαφορετική, και όχι ιδιαίτερα καλή μαϊμού. Τα μαϊμούδακια της πρώτης ομάδας δέχονταν κάτι σαν έλεος – αγαθή προαίρεση χωρίς συγκεκριμενοποίηση – και κατά πάσα πιθανότητα θα μεγάλωναν με συναισθηματική βλάβη. Μη έχουντας διαμορφώσει κάποια σχέση προσκόλλησης, μάλλον θα αντιμετώπιζαν με φόβο τις νέες εμπειρίες και θα ήταν ανίκανα να αγαπούν ή να νοιάζονται για άλλες μαϊμούδες. Τα μαϊμούδακια της δεύτερης ομάδας θα ηλικία θα έμοιαζενότατα υγιή και ικανά να αγαπούν, γιατί η παιδική τους ηλικία θα έμοιαζε περισσότερο με αυτή μιας κανονικής μαϊμούς ρέζους. Οι μαϊμούδες και οι άνθρωποι χρειάζονται στενές και μακροχρόνιες προσκολλήσεις σε συγκεκριμένα άτομα. Στο Κεφάλαιο 9, θα διατυπώσω την άποψη ότι η θρησκευτική αγάπη είναι πραγματική, αλλά συνήθως δεν διαρκεί πολύ. Μπορεί να αλλάξει και να εμπλουτίσει τη ζωή μας, αλλά δεν μπορεί να υποκαταστήσει τα είδη της αγάπης που βασίζονται σε προσκολλήσεις.

Υπάρχουν διάφοροι πιθανοί λόγοι που η πραγματική ανθρώπινη αγάπη φέρνει τους φιλόσοφους σε αμηχανία. Πρώτα απ' όλα, η ερωτική αγάπη είναι γνωστό στους πάντες ότι κάνει τους ανθρώπους παράλογους, και οι φιλόσοφοι της Δύσης πίστευαν από παλιά ότι το θεμέλιο της ηθικής είναι ο ορθολογισμός. (Στο Κεφάλαιο 8 θα αντικρούσω αυτή την άποψη.) Η αγάπη είναι ένα είδος παραφροσύνης, και είναι πολλοί αυτοί που, τρελαμένοι από το πάθος, έχουν καταστρέψει τη ζωή τους και τη ζωή άλλων. Η φιλοσοφική αντίθεση επομένως προς την αγάπη μπορεί να είναι σε μεγάλο βαθμό μια καλοπροαίρετη συμβουλή των σοφών προς τους νέους: Κλείστε τα αυτιά σας στο απατηλό τραγούδι των σειρήνων.

Πιστεύω όμως ότι υπάρχουν τουλάχιστον δύο λιγότερο αγαθά κίνητρα. Πρώτον, ίσως να υπάρχει κάποιας μορφής υποκριτική ιδιοτέλεια που κάνει τους μεγαλύτερους να λένε: «Να κάνετε αυτό που σας λέμε, όχι αυτό που κάναμε». Ο Βούδας και ο Άγιος Αυγουστίνος, για παράδειγμα, χόρτασαν την ερωτική αγάπη όταν ήταν νέοι και μόνο πολύ αργότερα εκδήλωσαν την αντίθεσή τους στις σεξουαλικές προσκολλήσεις. Οι ηθικοί κώδικες έχουν συγκροτηθεί με

σκοπό τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης, και μιας προτρέπουν να χαλάρωγούμε τις επιθυμίες μας και να παίξουμε τον ρόλο που μας έχει ανατεθεί. Ο έρωτας έχει την κακή φήμη ότι κάνει τους νέους να αδιαφορούν παντελώς για τους κανόνες και τις συμβάσεις της κοινωνίας τους, για τις κοινωνικές τάξεις ή για τις βεντέτες μεταξύ Καπουλέτων και Μοντέγων. Οι συνεχείς προσπάθειες λουπών των σοφών να επανακαθορίσουν την αγάπη ως μια πνευματική αξία στην υπηρέσία της κοινωνίας μου θυμίζουν τον ηθικισμό των γονιών, οι οποίοι, αφού πρώτα οι ίδιοι έχουν απολαύσει μια ποικιλία ερωτικών σχέσεων στα νιάτα τους, προσπαθούν μετά να εξηγήσουν στην κόρη τους για ποιο λόγο πρέπει να διατηρήσει την αγνότητά της μέχρι τον γάμο.

Ένα δεύτερο κίνητρο είναι ο φόβος του θανάτου. Όπως έχει δείξει η Τζέιμι Γκόλντενμπεργκ⁵⁰ από το Πανεπιστήμιο του Κολοράντο, όταν οι άνθρωποι καλούνται να αναλογιστούν τη δική τους θνητότητα βρίσκουν τις σωματικές πτυχές της σεξουαλικότητας πιο αηδιαστικές, και είναι λιγότερο πιθανό να συμφωνήσουν με ένα κείμενο που υποστηρίζει την ουσιαστική ομοιότητα μεταξύ ανθρώπων και ζώων. Η Γκόλντενμπεργκ και οι συνεργάτες της θεωρούν ότι όλοι οι άνθρωποι, σε όλους τους πολιτισμούς, έχουν έναν διάχυτο φόβο του θανάτου. Όλοι οι άνθρωποι γνωρίζουν ότι κάποια στιγμή θα πεθάνουν, κι έτσι οι πολιτισμοί του ανθρώπινου είδους προσπαθούν με κάθε τρόπο να κατασκευάσουν συστήματα νόηματος που εξενερίζουν τη ζωή και πειθούν τους ανθρώπους ότι η ζωή τους έχει μεγαλύτερο νόημα από εκείνη των ζώων που τα βλέπουν να πεθαίνουν παντού γύρω τους. Οι λεπτομερείς κανόνες σχετικά με το σεξ σε πολλούς πολιτισμούς, η προσπάθεια να συνδεθεί η αγάπη με τον Θεό και μετά να βγει από τη μέση το σεξ, είναι μέρος μιας περίτεχνης άμυνας έναντι του βασανιστικού φόβου της θνητότητας.⁵¹

Αν αυτό ισχύει, αν οι σοφοί έχουν πολλούς άδηλους λόγους να μας προειδοποιούν να αποφύγουμε την ερωτική αγάπη και πολλών ειδών προσκολλήσεις, ίσως πρέπει να είμαστε πολύ επιλεκτικοί στο ποιες συμβουλές τους θα ακολουθήσουμε. Ίσως πρέπει να κοιτάξουμε τη δική μας ζωή, την οποία ζούμε σε έναν κόσμο πολύ διαφορετικό από τον δικό τους, και να εξετάσουμε τα στοιχεία που δείχνουν αν οι προσκολλήσεις είναι καλές ή κακές για μας.

Η ελευθερία μπορεί να βλάψει σοβαρά την υγεία

Στα τέλη του 19ου αιώνα, ένας από τους θεμελιωτές της κοινωνιολογίας, ο Εμίλ Ντυρκέμ, έκανε ένα μεγάλο επιστημονικό κατόρθωμα. Συγκέντρωσε δεδομένα από όλη την Ευρώπη με σκοπό να μελετήσει τους παράγοντες που επηρεάζουν τα ποσοστά αυτοκτονίας. Τα ευρήματά του μπορούν να συμπυκνωθούν σε μία λέξη: περιουσιολογία. Με όποιο τρόπο κι αν ανέλυσε τα δεδο-

μένα, ο Ντυρκέμ βρήκε ότι οι άνθρωποι που είχαν λιγότερους κοινωνικούς περιορισμούς, δεσμούς και υποχρεώσεις ήταν πιο πιθανό να αυτοκτονήσουν. Ο Ντυρκέμ εξέτασε τον «βαθμό ολοκλήρωσης της θρησκευτικής κοινωνίας» και διαπίστωσε ότι οι Προτεστάντες, που εκείνη την εποχή είχαν τους λιγότερο αυστηρούς θρησκευτικούς περιορισμούς, εμφάνιζαν υψηλότερα ποσοστά αυτοκτονίας σε σχέση με τους Καθολικούς· οι Εβραίοι, που είχαν το πιο πυκνό πλέγμα κοινωνικών και θρησκευτικών υποχρεώσεων, είχαν το χαμηλότερο ποσοστό. Ο Ντυρκέμ εξέτασε επίσης τον «βαθμό ολοκλήρωσης της οικιακής κοινωνίας» (της οικογένειας) και βρήκε το ίδιο: Οι άνθρωποι που ζούσαν μόνοι τους ήταν πιο πιθανό να αυτοκτονήσουν· οι έγγαμοι λιγότερο· οι έγγαμοι με παιδιά, ακόμα λιγότερο. Ο Ντυρκέμ συμπέρανε ότι οι άνθρωποι χρειάζονται υποχρεώσεις και περιορισμούς για να παρέχουν δομή και νόημα στη ζωή τους: «Όσο ασθενέστερες είναι οι ομάδες στις οποίες ανήκει κανείς τόσο λιγότερο βασίζεται σε αυτές, και συνεπώς τόσο περισσότερο βασίζεται αποκλειστικά στον εαυτό του και δεν αναγνωρίζει κανέναν άλλο κανόνα συμπεριφοράς εκτός από εκείνους που είναι θεμελιωμένοι στα ατομικά του συμπεριφέροντα».⁵²

Περαιτέρω μελέτες που έγιναν τα επόμενα εκατό χρόνια έχουν επιβεβαιώσει το πόρισμα του Ντυρκέμ. Αν θέλουμε να προβλέψουμε πόσο ευτυχισμένος είναι κάποιος ή πόσο θα ζήσει (και αν δεν μας επιτρέπεται να ρωτήσουμε για τα γονίδια ή την προσωπικότητά του), μπορούμε να εξετάσουμε τις κοινωνικές του σχέσεις. Οι ισχυροί κοινωνικοί δεσμοί ενισχύουν το ανοσοποιητικό σύστημα, χαρίζουν επιπλέον χρόνια ζωής (περισσότερα απ' ό,τι η διακοπή του καπνίσματος), επιταχύνουν την ανάρρωση από χειρουργικές επεμβάσεις, και μειώνουν τον κίνδυνο για κατάθλιψη και αγγώδεις διαταραχές.⁵³ Αυτό δεν οφείλεται μόνο στο ότι οι εξωστρεφείς άνθρωποι είναι εκ φύσεως πιο χαρούμενοι και υγιείς· όταν οι εσωστρεφείς αναγκάζονται να γίνουν πιο κοινωνικοί, συνήθως το απολαμβάνουν και διαπιστώνουν ότι βελτιώνει τη διάθεσή τους.⁵⁴ Ακόμα και όσοι πιστεύουν ότι δεν θέλουν πολλές κοινωνικές επαφές ωφελούνται από αυτές. Δεν είναι μόνο ότι «όλοι μας θέλουμε να έχουμε ένα στήριγμα»· πρόσφατες έρευνες για τις περιπτώσεις όπου *προσφέρει* κανείς περισσότερο από το να δεχόμαστε βοήθεια.⁵⁵ Έχουμε ανάγκη να αλληλεπιδρούμε και να συνδεόμαστε με άλλους· έχουμε ανάγκη να δίνουμε και να παίρνουμε· έχουμε ανάγκη να ανήκουμε.⁵⁶ Μια ιδεολογία ακραίας προσωπικότητας ελευθερίας μπορεί να είναι επικίνδυνη διότι ενθαρρύνει τους ανθρώπους να εγκαταλείψουν το σπίτι τους, τη δουλειά τους, την πόλη ή τον γάμο τους για να αναζητήσουν την προσωπική και επαγγελματική ολοκλήρωση, διαρρηγόντας έτσι τις σχέσεις εκείνες που μάλλον ήταν η καλύτερη προσωπική πηγή για μια τέτοια ολοκλήρωση.

Ο Σενέκας είχε δίκιο: «Κανένας που ενδιαφέρεται μόνο για τον εαυτό του και μετατρέπει το καθετί σε ζήτημα δικής του ωφελιμότητας δεν μπορεί να ζήσει ευτυχισμένα». Ο Τζων Ντον είχε δίκιο: Κανένας άντρας, καμία γυναίκα ή παιδί δεν είναι ησιί. Ο Αριστοφάνης είχε δίκιο: Χρειάζομαστε τους άλλους για να μας συμπληρώσουν. Είμαστε ένα υπερκοινωνικό είδος, γεμάτοι με συνασθήματα προσαρμωμένα έτσι ώστε να αγαπάμε, να κάνουμε φίλους, να βοηθάμε, να μοιραζόμαστε και να συνδέουμε με άλλους τρόπους τη ζωή μας με τη ζωή άλλων. Οι προσκολληθείς και οι σχέσεις μπορούν να μας προκαλέσουν πόνο: Όπως λέει ένας χαρακτηριστός στο θεατρικό έργο του Ζαν-Πολ Σαρτρ *Κεκλεισμένων των θυρών*, «Η κόλαση είναι οι άλλοι». ⁵⁷ Το ίδιο όμως και ο παράδεισος.